Izvorni znanstveni rad
UDK 94(497.113 Rača)"12/19"
72(497.113 Rača)(091)

RAČA (SRIJEMSKA) POVIJESNI RAZVOJ I GRADITELJSKO NASLIJEĐE OD 13. DO 20. ST.

JOSIP KLJAJIĆ

U ovom radu obrađuje se povijesni i graditeljski razvoj Rače - starog istočnohrvatskog naselja na Savi - od srednjovjekovlja kroz osmansko i habsburško vojnokrajiško razdoblje. Ova tri društveno-politička, odnosno civilizacijska okvira u najvećoj su mjeri obilježila povijest i urbanističku prošlost račkog naselja/ tvrđave. Pored toga, autor se osvrće i na topografske, političke, društvene, crkvene, vjerske gospodarske, demografske i narodnosne prilike u Rači od srednjeg vijeka do početka 20. stoljeća. Rad se temelji na analizi i deskripciji pisane arhivske građe te širег spektra literature i inženjerskih planova Ratnog arhiva i Nacionalne knjižnice u Beču.

Uvod

Rača je nekadašnje utvrđeno naselje u Srijemu na lijevoj obali rijeke Save u koju sa suprotne (desne, bosanske) strane utječe rijeka Drina. Nekoliko kilometara istočnije od Rače u Savu utječe i istočnoslavonska rijeka Bosut. Današnje područje oko Rače teritorijalno pripada srijemskom dijelu Vojvodine, odnosno SR Jugoslavije. Taj nekadašnji dio istočne Hrvatske pripojen je susjednoj državi nakon II. svjetskog rata u procesu međusobnog teritorijalnog razgraničenja federalnih jedinica (republika) u Titovoj Jugoslaviji.[1] Današnja kopnena granica

1) Tada je granica istočne Hrvatske skrojena više "politički", a manje prirodno, etnički ili povijesno (bila je to više upravna podjela, a manje stvarna granica). Međutim, nakon raspada SFRJ 1992. to razgraničenje iz 1945/46., međunarodna zajednica priznala je kao granicu između država nasljednica SFRJ Republike

Republike Hrvatske i SR Jugoslavije ide s Dunava (od Iloka) preko Ljube i Molovina do Tovarnika, zatim se spušta blizu Apševaca i Ilinaca do Studve gdje zakreće prema istoku i približava se Moroviću, odakle se vraća do Strošinaca i kod Račinovaca izbija na Savu.

O prošlosti Rače sačuvano je vrlo malo povijesnih podataka. Povijesni i građevni razvoj naselja (i tvrđave) nije, do danas, sustavnije istraživan niti odgovarajuće znanstveno vrednovan. Malobrojni podaci o račkom srednjovjekovnom naselju mogu se naći samo u crkvenim kronikama, ispravama i putopisima.[2] U osmanskom i habsburškom razdoblju Rače u najvažnije povijesne izvore spadaju putopisi koji se uglavnom osvrću na: izgled i veličinu toga utvrđenog naselja, važnije objekte u njemu, topografska obilježja bližeg i daljeg okruženja, vjersku, narodnosnu i dobnu strukturu stanovništva, brojno stanje tvrđavske posade i dr.[3] U sekundarne izvore o Rači u 18. st. spadaju izvješća osječkih crkvenih kroničara o pohodima vojnika račke tvrđave po europskim bojištima.[4] Vojnokrajiško-habsburško razdoblje Rače dokumentirano je s dvadesetak planova u bečkom Ratnom arhivu i Nacionalnoj knjižnici.[5] Enciklopedijske jedinice o Rači vrlo su oskudne i sadrže tek

---

Hrvatske i SR Jugoslavije. O problematici razgraničenja Hrvatske s istočnim susjedima preporučam slijedeću literaturu: Marina Štambuk - Škalić, "Hrvatska istočna granica u dokumentima 1945.-1947." *Fontes* 1 (Zagreb, 1995); Mladen Klemenčić, "Razgraničenje Hrvatske i Srbije u Jugoslaviji." *Zbornik Slavonija Srijem, Baranja, Bačka* (Zagreb, 1993); Dragutin Pavličević, "Hrvatske granice u Podunavlju." *Zbornik Slavonija Srijem, Baranja, Bačka* (Zagreb, 1993); Milan Kruhek i Augustin Pavlović, "Granice Republike Hrvatske u svjetlu Karlovačkog (1699) i Požarevačkog (1718) mira." *Croatica Christiana periodica* 15 (Zagreb, 1991); Josip Kolanović, Josip Barbarić, Jozo Ivanović, "Društveno-pravni položaj Slavonije i Srijema." *Fontes* 1 (Zagreb, 1995); Ivan Jelić, "Povijesni aspekti nastanka granice između Republike Hrvatske i Srbije." *Zbornik Slavonija Srijem, Baranja i Bačka* (Zagreb, 1993); Ljubo Boban, *Hrvatske granice 1918.-1991.* (Zagreb, 1992); Anto Sekulić, *Hrvatski srijemski mjestopisi* (Zagreb, 1997); Ive Mažuran, "Prostorna i strateška važnost sjeveroistočne Hrvatske." *Hrvatska - povijest sjeveroistočnog područja* (Osijek, 1994).

2) Emerik Gašić, *Povijest župe i mjesta Morović* (Đakovo, 1936). Gašić je svoj rad pisao na temelju podataka iz župnih matica te biskupskih arhiva u Pečuhu i Đakovu; Robert Kauk, "Dissertatio de novitus excitato Episcopatu Syrmiensi". *Glasnik biskupije bosanske i srijemske* XIII (Đakovo, 1885).

3) Evlija Čelebija, *Putopis*. Priredio i preveo Hazim Šabanović (Sarajevo, 1967); Franz Stefan Engel, "Opis Kraljevine Slavonije i vojvodstva Srijema". *Zbornik Matice srpske za književnost*, knj. 19, sv. III (Novi Sad, 1971), knj. 20, sv. I (Novi Sad, 1972) i knj. 21, sv. II (Novi Sad, 1972); Spiridon Jović, "Etnografska slika Slavonske vojne granice". *Zbornik Matice srpske za književnost*, knj. 9-10 (Novi Sad, 1961-62); Friedrich Wilhelm Taube, "Opis Slavonije i Srema". *Zbornik Matice srpske za književnost*, knj. 2 (Novi Sad, 1954), knj. 3 (Novi Sad, 1955), knj. 4-5 (Novi Sad, 1956-57).

4) Stjepan Sršan, *Osječki ljetopisi* 1686.-1945. (Osijek, 1993). O pohodima graničara brodske, gradiške i petrovaradinske pukovnije iz brodske, gradiške i račke tvrđave po europskim bojištima te o brojnim drugim pojedinostima može se naći vrijednih informacija o Rači i u Osječkim ljetopisima.

5) Planove račke tvrđave pregledao sam i popisao u Ratnom arhivu u Beču i Austrijskoj nacionalnoj knjižnici.

Ratni arhiv u Beču - Kartografska zbirka (KAW KS)

Račka tvrđava: Übersichtsskitze der Befestigungen samt der nächsten Umgebung und einem Profile v. J. 1700. 1 St. ***(Inl. C VII Nr. 7).*** Übersichtsplan der Befestigungen samt der nächsten Umgebung, Durchsnitten, einer Beschreibung v. J. 1718. 1 St. ***(Inl. C VII Nr. 8).*** Übersichtsplan der Befestigungen samt der nächsten Umgebung und einer Beschreibung v. J. 1738. 1 St. ***(Inl. C VII Nr. 9).*** Übersichtsplan der Befestigungen samt der nächsten Umgebung und einer Beschreibung v. J. 1754. 1 St. ***(Inl. C VII Nr. 10).*** Grundriss Nr. 17 und Durchschnitt des Türkischen Forts Ratscha. 1 St. 1780. ***(Inl. Nr. C VII Nr. 19).*** Detail Grundriss samt Durchschnitt und einer Legende über das Fort Racsa im J. 1787. 1 St. ***(Inl. C VII Nr. 1).*** Partikularplan Nr. II samt Profil von dem Blokhaus zu Ratsca pro 1790 und 1791. 1 St. ***(Inl. C VII Nr. 11).*** Übersichtsplan des Forts samt Durchsnitten und einer Legende v. J. 1806-07. 1 St. ***(Inl. C VII Nr. 2).*** Relation über die erforderliche Besatzung, Unterkünfte und Approvisionierung dieses Forts. Johmann. 1827. 1 St. ***(Inl. C VII Nr. 3).*** Rayonsplan dieses Forts /aufgelassen/. 1840. 1 St. ***(Inl. C VII Nr. 4).*** Instruirender Bericht samt Übersichtsplan über die Lage des Forts Racsa bezüglich der Flüsse Save und Drina. Dierzer. 1851. 2 St. ***(Inl. C***

samo elementarne topografsko-povijesne podatke.[6] Površno i usputno Rača se spominje i u nekoliko radova sa širim tematskim okvirom.[7] Slavko Gavrilović pisao je nešto određenije o prometnoj važnosti Rače, račkoj carinarnici, hajdučiji u tom području, trgovini s Bosnom i Srbijom, plovidbi i dr.[8] U kontekstu obrade "turskih" utvrda i utvrđenih naselja te upravne podjele Slavonije i Srijema u razdoblju osmanske vlasti, Olga Zirojević je napisala nekoliko rečenica o račkoj utvrdi i naselju.[9] Račka fortifikacija te širi društveno-politički i vojni odnosi u Slavonsko-srijemskom Posavlju obrađeni su i u radu: Krajiške tvrđave na Savi u 18. i 19. stoljeću.[10]

VII Nr. 5). Profilplan des Forts Račsa v. J. 1854. 1 St. *(Inl. C VII Nr. 15).* Vue / oiseau-Plan lit. A. des Forts Rača vor der Vertidigungs-Instandsetzung im J. 1854. 1 St. *(Inl. C VII Nr. 12).* Vue / oiseau-Plan lit. B. des Forts Rača nach beendigter Vertidigungs-Instandsetzung desselben im J. 1854 samt einer anklebten Zuschrift. 1 St. *(Inl. C VII Nr. 14).* Projektsplan lit. C samt Profilplänen lit. D, E, F über die Vertidigungs-Instandsetzung des Forts Račsa. 4 St. 1854. *(Inl. C VII Nr. 13).* Plan lit: B über die Trockenlegung einiger Lokale im Fort Račsa. 1856. 1 St. *(Inl. C VII Nr. 16).* Ausweise über die zur provisorischen Dotation des Forts /offene Batterie/ erforderlichen Geschütze, Lafeten, Munizion und Akzessorien im J. 1864. 2 St. *(Inl. C VII Nr. 6).* Copie des in der Strafanstalt Račsa erligenden Planes v. J. 1875. 1 St. *(Inl. C VII Nr. 17).* **Nedatiran:** Planskizze des Überganges bei Rača. 1 St. *(Inl. C VII Nr. 18).*

Planovi i opis račke tvrđave: Plan von Ratscha. 1 gez. Bl. /1720?/. *(K VII I 187).* **Nedatirani:** Plan der Gegend um die Festung Ratscha. 1 gez. Bl. *(K VII I 188).* Plan der Gegend bei Ratscha. 1 gez. Bl.- Nebenkarte: Fort Ratscha. *(K VII I 189).* Fort Ratscha. 1 gez. Bl. *(K VII I 190).*

Planovi račke tvrđave: Die Situation allwo die schantz Ratschka gewesen aniczo aber solche ? zerschleifft und hayduckhen wohnhafft allda befinden. 1700. 1 gez. Bl. *(G I a 6-10-karta 130).* Plan der Festung Ratsch. 1717. J. B. Beausson. *(B IX b 197).* Ansicht von Raca. 1738. Vorstellung der Türkischen Belagerung der Vestung und der Türken schleunige Flucht. 1 gest. Bl. *(H-III-d-1372-1).* Plan von der Gegend Ratsca sowohl diesseits als jensseits der Sau samt dem Türkischen Retranchement und Lager. 1 gez. Bl. 1738. *(H III d 1377).*

Austrijska nacionalna knjižnica (ÖNB)

Rača: Plan des projects von Ratscha mit 1 profil. Um 1740. *(FKB HH 77-2).* Grundris von der Gräntz Festung Ratsca in welcher sowohl das Blokhaus als Envellope nach dem von allerhöchsten Stelle erfolgten Original Plan und Profils in Jahre 1787. gänzlichen aufgebaut wurden. 1787. *(FKB R 2).* Plan von Ratscha. Die erste hälfte 18. Jh. *(a. B. 349).*

6) Josip Modestin, "Rača" (Srijemska). *Narodna enciklopedija* III (Zagreb, 1928), 751-752; Živko Pucarović, "Sremska Rača". *Enciklopedija Jugoslavije* 8 (Zagreb, 1971), 110;

7) Rudolf Horvat, Srijem - *naselja i stanovništvo* (Slavonski Brod, 2000); Dušan K. Petrović, *Istorija sremske eparhije* (Sremski Karlovci, 1970); R. M. Grujić, "Građa za kulturnu istoriju Slavonije". *Starine JAZU* XXXIV (Zagreb, 1913); Aleksa Ivić, "Migracije Srba u Slavoniju tokom 16, 17. i 18. st". *Srpski etnografski zbornik SKA* 36 (Subotica, 1926); Radoslav Lopašić, "Prilozi za povijest Hrvatske XVI i XVII vijeka iz Štajerskog zemaljskog arhiva u Gradcu". *Starine JAZU* 17 (Zagreb, 1885; Ivc Mažuran, "Rješenja zemaljske uprave za Slavoniju 1738.-1742". *Građa za historiju Osijeka i Slavonije* 3 (Osijek, 1970); I. Mažuran, "Popis naselja i stanovništva u Slavoniji 1698". *Radovi Zavoda JAZU* u Osijeku 2 (Osijek, 1988); I. Mažuran, *Izvještaj Caraffine komisije o uređenju Slavonije i Srijema nakon Osmanske vladavine 1698. i 1702.* (Osijek, 1988); Miroslav Vanino, "Izvješće iz Zvornika o radu vojnog svećenika g. 1688/89." *Croatia Sacra* 1 (Zagreb, 1931); Radovan Samardžić, *Beograd i Srbija u spisima francuskih savremenika I-II veka* (Beograd, 1961); U najbolje radove o slavonsko-srijemskom području u vrijeme osmanske vladavine po svojoj strukturi i promišljenosti zaključaka ubraja se rad Nenada Moačanina, *Slavonija i Srijem u razdoblju osmanske vladavine* (Slavonski Brod, 2001).

8) Slavko Gavrilović, "Građa za istoriju trgovine Bosne i Srbije sa Austrijom 1789-1849." *Zbornik Matice srpske za društvene nauke* 44 (Novi Sad, 1966); Slavko Gavrilović, "Razgraničenje između vojne granice i civilne teritorije u Sremu i Slavoniji sredinom XVIII veka." *Godišnjak Matice hrvatske* 6 (Vinkovci, 1968); Slavko Gavrilović, "Obnova slavonskih županija i njihovo razgraničenje sa Vojnom granicom (1745-1749)." *Zbornik Matice srpske za društvene nauke* 25 (Novi Sad, 1960); Slavko Gavrilović, *Srem od kraja XVII veka do sredine XVIII veka* (Novi Sad, 1979).

9) Olga Zirojević, "Turska utvrđena mesta na području današnje Vojvodine, Slavonije i Baranje." *Zbornik za istoriju Matice srpske* 14 (Novi Sad, 1976), 107-108; Olga Zirojević, "Upravna podela današnje Vojvodine i Slavonije u vreme Turaka." *Zbornik za istoriju Matice Srpske* 1 (Novi Sad, 1970.), 14-16.

10) Josip Kljajić, Doktorski rad obranjen na Filozofskom fakultetu u Zagrebu 2. srpnja 2001.

Na nastanak i razvoj Rače utjecali su pored prometnih, gospodarskih, vojno-političkih, i brojni prirodni, odnosno topografski čimbenici. Zbog čestih poplava Save ratarske su kulture u okolici Rače teško stradavale, pa se domaće stanovništvo moralo baviti drugim poslovima: stočarstvom, lovom, ribolovom, voćarstvom, obradom drveta, brodarenjem, trgovinom i dr. Stanovništvu račkog područja rijeka Sava nije predstavljala veliku fizičku prepreku niti je samo donosila propast i nesreću (tijekom lošeg vremena i poplava). Skele i brojni prirodno stvoreni prijelazi preko rijeke omogućavali su međusobnu komunikaciju stanovništva s obje strane rijeke Save. Pritoci Save (u slučaju Rače rijeka Drina) donosili su u njezino nisko korito mnoštvo nanosa (ponajviše obluća, šljunka i pijeska). Riječna matica oblikovala je od toga nanosa brojne plićine, pješčane grede i otoke. U Slavonsko-srijemskom Posavlju riječni prijelazi su nastajali i na mjestima gdje se riječno korito suzilo (kod Slavonskog Broda Sava se najviše približila Diljskom gorju, pa je obala nešto povišena, a prijelaz olakšava savski otok - ada) ili gdje se više riječnih rukava sabralo u jedno korito (Gradiška) ili gdje je obala povišena i sigurna od poplava ili na sutoku rijeka (Rača).

Nasuprot tih prijelaza, s obje strane Save, razvila su se korespondentna naselja preko kojih su vodili trgovački i transportni putovi iz južne Ugarske, Slavonije i Srijema dalje prema unutrašnjosti Bosne i Srbije.[11] Njihova međusobna ovisnost često puta bila je iskazana sučeljenim položajem i istovjetnim imenom: Slavonski Brod i Bosanski Brod, Srijemska Rača i Bosanska Rača, Stara Gradiška i Bosanska Gradiška, Slavonska Orubica i Bosanska Orubica, Svilaj i Bosanski Svilaj, Slavonski Kobaš i Bosanski Kobaš, Dubočac i Bosanski Dubočac.[12] Odgovarajuća valorizacija prometnog i strategijskog položaja Rači je omogućena samo u srednjem vijeku i tijekom osmanske vlasti. Početkom 18. st. pretvaranjem Rače u važno vojno-strategijsko uporište, habsburške su vojne vlasti spriječile prirodan razvoj račkog civilnog naselja. Civilno stanovništvo Rače obavljalo je samo uslužne poslove za potrebe tvrđavske vojne posade. Odnos vojnih i privatnih objekata (svi privatni objekti građeni su drvenim materijalom) u Rači, kao i sastav stanovništva (nešto obrtnika i trgovaca s obiteljima te časničke obitelji), nije ostavljao veće mogućnosti za razvoj grada. Tijekom 18. st. Rača je od utvrđenog naselja pretvorena u tvrđavu s nešto civilnog stanovništva unutar bedema. Ni tvrđava nije bila duga vijeka, srušena je potkraj 19. st. Trag toga nekada značajnog naselja/tvrđave zadržat će se samo u imenu sela Bosanske Rače i nekadašnjeg dislociranog podgrađa Srijemske Rače.

Od srednjeg vijeka pa sve do početka 20. stoljeća Rača je predstavljala značajno prometno i strategijsko naselje istočne Hrvatske. Domaće stanovništvo oko Rače nazivalo je prostor poluotočnog kopnenog jezičca (rta) okruženog tokom rijeke Save sve do početka 20. stoljeća "gradom",[13] što očigledno ukazuje na nekadašnju "urbanost naselja" i njegovo veće značenje u odnosu na okolna mjesta. "Grad Rača" sinonim je za staro srednjovjekovno utvrđeno naselje koje su najprije preprojektirali Osmanlije, a potom i Habsburgovci. Vojne vlasti Monarhije srušile su sve zgrade koje su imale obilježja islamske civilizacije te su Raču

11) Lak prijelaz preko Save i dobre veze Slavonije i Srijema s mrežom putova po Srbiji, Bosni i Hercegovini te Dubrovnikom uvjetovali su prometni, gospodarski i vojni značaj Broda, Rače i Gradiške.

12) Ivo Rubić, "Geografski položaj Broda i njegovo značenje." *Prilozi za upoznavanje Broda i okolice* I (Brod, 1943), 6.

13) Gašić, *Povijest župe*, 62.

tijekom 18. st. oblikovali kao tvrđavsko naselje.[14] Život i rad civila u račkom tvrđavskom naselju bio je moguć sve do "jozefinskog razdoblja", odnosno do rušenja stare i gradnje nove tvrđave početkom osamdesetih godina 18. st. kada je civilno stanovništvo (obrtnici, obitelji časnika, posluga, pomoćna radna snaga) iseljeno u obližnje selo Raču i drugdje, a račka je tvrđava prepuštena isključivo vojsci i njenim potrebama.[15]

Promjena vojno-strategijskih odnosa te razvoj novih obrambenih sustava i topničkog oružja uvjetovali su krajem 19. st. postupnu razgradnju i rušenje "nove" račke tvrđave. Nakon rušenja račke tvrđave povijesni podaci i sačuvani planovi ostali su jedini svjedoci postojanja toga istočnohrvatskog naselja.

Pod imenom Rača postojala su na ovom području, zapravo, tri toponima: "Grad" - tvrđava te sela stara i nova (Srijemska) Rača. Podgrađe račke utvrde (staro selo Raču) utemeljilo je i naselilo nakon oslobođenja od osmanske vlasti pravoslavno stanovništvo. Službovali su kao krajiški vojnici, a neki su se bavili još i stočarstvom, ribarenjem, trgovinom te u manjoj mjeri ratarstvom. Zbog promjene toka, rijeka Drina je toliko podlokala suprotnu savsku obalu da se selo Raču moralo preseliti na novu lokaciju. S lokacije u podgrađu račke utvrde selo je preseljeno poslije Beogradskog mira 1739. udesno, odnosno 2 km sjeverozapadnije prema unutrašnjosti.[16] Pješice je udaljenost između preseljenog sela i račke utvrde iznosila oko sat vremena.

Rački je riječni poluotok, za većeg vodostaja ili poplave pretvaran u otok. Izlivena voda se dugo zadržavala pretvarajući okolno zemljište u močvaru. Rubovi te močvare dosezali su i do same unutrašnjosti račke utvrde. U maloj šumi smještenoj nedaleko od tvrđave tok Save je prelazio u stalnu močvaru pod imenom Zatan. Na ovom području Sava se izlijevala iz korita 3-4 puta godišnje. Obično u proljeće kad su se topili snjegovi s bosanskih planina te ujesen za velikih kiša. Poplave su znale potrajati 3 do 4 tjedna, a ponekad samo 7 do 14 dana. U vrijeme poplava na cijelom posavskom području promet se odvijao samo plovilima. Većina okolnih močvara plavila je njive i šume pa su one djelomično ostajale pod vodom do kasnog ljeta. Tolika količina vode često je razlokvala ceste i prolazne putove pa je prolaz njima bio vrlo otežan, a po kišnom vremenu gotovo nemoguć te je često puta dolazilo do nestašice životnih namirnica (napose strategijski važne soli).[17]

Najveća poplava u Rači je zabilježena 1932. Nakon te poplave selo Rača preseljeno je 1934. i s te lokacije (po treći puta) na sigurnije mjesto sjeverno od velikog nasipa koji uz lijevu obalu Save vodi od Županje do Mitrovice.[18] Iste godine izgrađen je most dug 400 m za željeznički i kolni promet koji je povezivao sela Srijemsku i Bosansku Raču. Istovremeno je otvorena i nova cesta koja je povezivala selo Raču s njoj najbližim selom Bosutom, a nastavljala se do Bosanske Rače i dalje prema Bijeljini i Zvorniku.

---

14) Rušenje i radikalno preoblikovanje dotadašnje konture naselja zabilježeno je i u drugim slavonsko-posavskim naseljima: Staroj Gradiški i Brodu. U Brodu je 1714. za potrebe nove tvrđave srušena četvrtina dotadašnje Donje brodske varoši, dok je gradiško naselje preprojektirano dva puta 1725. i 1762. Josip Kljajić, *Brodska tvrđava* (Slavonski Brod, 1998), 33, 36, 52, 58, 61; Vladimir Bedenko, "Urbanistička prošlost Stare Gradiške." *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske* 2-3 (Zagreb, 1976./77.), 109.

15) Gašić, *Povijest župe*, 62; Horvat, *Srijem - naselja i stanovništvo*, 185-186.

16) Engel, "Opis Kraljevine Slavonije", 544.

17) KAW HKR Exp. f. 603 od svibnja 1716; Gavrilović, *Srem od kraja XVII veka*, 292. Prva vijest o izgradnji skladišta soli u Rači zabilježena je 1740.

18) Gašić, *Povijest župe*, 62; Horvat, *Srijem - naselja i stanovništvo*, 185-186.

Srednjovjekovno razdoblje

Srednjovjekovno račko naselje spominje se u povijesnim vrelima poslije tatarske provale 1242. Rača je već u 13. st. naselje s kaštelom: Villa Rachcha (1275.), potom possessio Racha (1398. i 1445.), castellum Racha (1465.), oppidium Racha (1477.), castrum Racha (1498.).[19] Rača je tijekom srednjovjekovlja stjecište intenzivne trgovine (kopnene već i riječne) između istočne Bosne, istočne Slavonije i Srijema. Skela na Savi (prijevoz) spominje se još 1445. i 1477; a tridesetnica (Racha tricesima filialis) u zakonu iz 1498 i 1534.[20]

Riječni brodovi preko Save često su korišteni u vojne svrhe. Kroz Raču je prošla i vojska kralja Matijaša Korvina 1464. nakon što su Turci osvojili Bosnu. Čuvanje broda na Savi kod Rače kralj Matijaš Korvin povjerio je kaločkom nadbiskupu, dok je kralj sa svojim postrojbama nastavio uz Drinu prema Zvorniku. Poznato je da je kraljeva vojna u Bosnu završila tek djelomičnim uspjehom, odnosno uspostavom Srebrničke banovine. Kralj Matijaš Korvin zatekao je 1454. račku srednjovjekovnu utvrdu u vrlo lošem stanju pa je zapovjedio gradnju nove - zidane opekom - koju su zatekli i Osmanlije.[21]

U Rači su stolovali i vlast u ime kralja obnašali predstavnici različitih feudalnih obitelji. Rača je na taj način prošla sličan razvojni put kao i druga hrvatska kontinentalna srednjovjekovna (utvrđena) naselja. Do kraja 14. st. Rača je u posjedu sinova "Ajnarda" (podrijetlom Francuza). Kada se Ladislav Zar, član te obitelji, pobunio protiv kralja Ladislava IV., kralj mu je oduzeo Raču i darovao je njegovom rođaku Šomakošu Kukujevačkom čija je loza izumrla početkom 15. st. Poslije toga Raču su hrvatsko-ugarski kraljevi darivali drugim velikašima (Žigmund Ivanu Moroviću, a Matijaš Korvin Stjepanu Batoriju).[22] Batori je zadržao upravu u Rači sve do pada Srijema i ovog dijela Slavonije pod osmansku vlast. Kraljevske darovnice svjedoče da je utvrđena Rača, ne samo u vlasti kralja, već i da je bila gospodarski visoko vrijedan kraj s dovoljno podložnika, naselja, sela, crkvi, župa, puteva, zemlje, šume, pašnjaka, rijeka, potoka, mlinova i ribnjaka. Srijemska županija (kojoj Rača teritorijalno pripada) sa 17 tvrđava, 14 gradova i 223 naselja ubrajala se u najnaseljenija područja srednjovjekovne Ugarsko-hrvatske države.[23]

Ime Rače pojavljuje se u srednjovjekovnim ispravama ponekad i kao Arača (Aracha), a prema nekim vijestima u tom se mjestu nalazila opatija s crkvom sv. Nikole.[24] Iako nije izričito zabilježena u popisu župa morovićkog arhiđakonata 1332.-1334., teško je zamisliti da Rača, kao važno prometno-trgovačko mjesto s kaštelom i utvrdom nije imala župu. E. Gašić smatrao je da su župa i crkva bile u Rači.[25] Da je ta tvrdnja utemeljena potvrdila je rasprava Roberta Kauka.[26] U njoj su navedene biskupije, opatije i prepoziture u Srijemu među kojima

19) Gašić, *Povijest župe*, 63; Pucarović, "Sremska Rača", 110.

20) Gašić, *Povijest župe*, 66.

21) Gašić, *Povijest župe*, 91.

22) Gašić, *Povijest župe*, 63

23) Antal Hegedüš, "Srednjovjekovni spomenici Bačke i Srema u arhivskom fondu Cassa prochorum." *Građa za proučavanje spomenika kulture Vojvodine* VIII-IX (Novi Sad, 1978), 343.

24) Miomir Petrović, "Pitanje ubikacije Arače." *Građa za proučavanje spomenika kulture Vojvodine* VIII-IX (Novi Sad, 1978), 334. Pod imenom Arača poznata je i srušena crkva nedaleko od Novog Bečeja u Vojvodini.

25) Gašić, *Povijest župe*, 64.

26) Kauk, "Dissertatio de novitus", 218. U njoj se kaže: Restaurata ab Elisabetha Regina, consorte Caroli I. Regis Hungariae, matre Ludovici I. regis, testibus praeter alios manuscriptis Franciscanis Provinciae Hungariae Appendix autem Synodi Pazmanianae expresse habet: "Conventus de Aracha, ut structura demonstrat, Abbatia fuit, per Reginam Elisabeth tempore viduitatis sunc anno 1370 restaurata" dataque Minoritis; Gašić.

i pojedine neregistrirane u tadašnjem biskupijskom šematizmu. Jedna od njih bila je i Abbatia s. Nicolai de Aracha. Zahvaljujući Elizabeti, ženi Karla Anžuvinskog, opatija sv. Nikole u Rači obnovljena je 1370. i predana franjevcima. Grgur IX. dao je 1378. crkvu sv. Nikole i obnovljenu račku opatiju franjevcima za samostan, a da je on ostao u funkciji i poslije mohačke katastrofe (1526.) dokazuje 1533. ime Joannesa de Nestha (Neština) kao račkog gvardijana.[27]

U razdoblju procvata ovog samostana sredinom 15. st. pod njegovu crkvenu jurisdikciju potpadala su slijedeća mjesta: Kukujevci, Bingula, Vizić, Ilinci, Ležimir, Martinci, Strug i Brod.[28] Još početkom 20. st. jedno mjesto u blizini Rače na Savi nosilo je ime Banov Brod, što svakako potvrđuje činjenicu da se tu nalazio glavni prijelaz preko Save u Bosnu.

Nedugo poslije dolaska Osmanlija nestalo je račkog samostana i o njemu više nema spomena. A što se desilo sa samostanskom crkvom sv. Nikole? Možda je to ona povezana s mjesnim toponimom Bijelom Crkvom? Tradicionalno se smatralo da je tu nekad bila crkva, ona ista crkva na obali Save koju je spominjao Bartol Kašić u svome putopisu po Turskoj 1613. i 1618.[29] Kašić je kod Rače spomenuo dvije crkve. Jednu, nedavno obnovljenu - drvenu, izgrađenu na mjestu stare kamene crkve i drugu zidanu (staru samostansku crkvu?) u kojoj nisu celebrirali, jer je bila možda oštećena. Lako je moguće da je crkva sv. Nikole i poslije rušenja samostana ostala djelomično sačuvana.

Srednjovjekovne crkve bile su izgrađene kvalitetnom opekom i kamenom, pa su neke poput morovićke odolijevale zubu vremena sve do 20. st. Obnovljena drvena crkva je možda ona u Begeju kod Rače (u njemu se 1332.-1334. spominje katolička župa, a naziv mjesta dolazi pod imenom Pega, Pege, Bege, Pogee, Pegye).[30] Ova crkva je obnovljena uz posebnu pismenu dozvolu kadije (suca), koji se uvjerio da je na tom mjestu i ranije postojala stara katolička crkva. Da nije bilo te stare crkve Osmanlije ne bi odobrili popravak i gradnju nove crkve (dozvole za gradnju novih crkava Osmanlije su davali samo u iznimnim prilikama). U razdoblju osmanske vlasti obje račke crkve spadale su pod morovićku župu. Nestanak obiju crkava u Rači dogodio se vjerojatno tijekom ratova za oslobođenje Slavonije od osmanske vlasti, a kanonska vizitacija iz 1729. ne spominje više nikakvu crkvu u okolici Rače.

Osmansko razdoblje

Pod osmansku vlast Rača je došla 1529., a prvi zapovjednik postao joj je vojvoda srijemskog sandžakbega.[31] Sve srijemske utvrde od Mitrovice do Rače zapravo su se predale. Preostalo stanovništvo prošlo je bez većih gubitaka i iseljavanja. Izbjeglo je uglavnom plemstvo sa

27) Gašić, *Povijest župe*, 65.

28) Gašić, *Povijest župe*, 66. Uz već spomenuta naselja četvrt stoljeća kasnije (1477.) pod crkvenu jurisdikciju račkog samostana potpada nešto veći broj okolnih naselja. Bijela Crkva (Fejéregyház) i Otročkovac (villa Ochrochfolua 1275) bila su naselja smještena vrlo blizu Rače dok je Hamzov naselje (locus castri Hamzo 1275) bilo smješteno između Rače i Grka, s vremenom ga je osvojila močvara pa je napušteno. Bozijaš (Bozyas) također naselje blizu Rače, napušteno te pretvoreno u šumu i polje. Malo i Veliko Remete s pustarom Bračevci nalazilo se negdje u vukovskoj županiji, a Podina, Gornja Podina i Stefanovci ležali su s druge strane u Bosni. Bosut (Bazakuz 1378.) mjesto na rijeci Bosutu i Savi. Položaj mjesta Durec, Buldrovac, Palacko i Farkasvar je nepoznat.

29) Gašić, *Povijest župe*, 67.

30) Gašić, *Povijest župe*, 69.

31) Čelebija, *Putopis*, 479.

svojom vojskom i službenicima, a njihove upravne položaje zaposjeli su novopridošli Osmanlije. Ukinuli su dotadašnju upravnu podjelu na županije i zamijenili je novom upravnom jedinicom - sandžakom. Točno ime, vrijeme nastanka i teritorijalna rasprostranjenost sandžaka kojem je pripadala Rača nije još utvrđeno. Teritorijalni okvir ovog sandžaka (obuhvaća i Raču) nazire se određenije tek na temelju popisa iz 1546.[32]. U njemu su pored skupine selo obuhvaćene još dvije skupine naseljenih mjesta: utvrde i varoši. Rača je svrstana u najčešću kombinacijsku skupinu: selo-varoš, a prema popisu srijemskih utvrda iz iste godine 1546. u skupini utvrđenih naselja Srijemskog sandžaka. Tijekom osmanske vlasti broj kadiluka i nahija (kotara) u srijemskom sandžaku bio je promjenjiv. Rača je dobila status sjedišta nahije još oko polovice 16. st..[33] U svakoj nahiji s obiteljima živjeli su službenici (upravni, sudski, vojni, gospodarski, prosvjetni i vjerski) te različiti obrtnici, trgovci i probrano, islamizirano stanovništvo. U pravilu se u središnjem nahijskom naselju nalazila i poveća vojna posada s brojnim obiteljima vojnika i časnika. Većinu takvih nahijskih naselja Osmanlije su zatekli prilikom osvajanja ovog područja. Osim glavne nahijske utvrde, Osmanlije su ostavljali još koju, ovisno potrebi i prilikama. U račku utvrdu Osmanlije su smjestili zapovjednika - dizdara, manju posadu (s njihovim obiteljima) te drugo službeničko osoblje. Od početka u takvim naseljima prevladavali su muslimani. S vremenom njihov se broj samo povećavao. Tom procesu pogodovalo je upravno uređenje (koncentracija političke, društvene, gospodarske i vojne moći) kao i potreba muslimanskog stanovništva da se zbog obrane, u slučaju ratne ili bilo koje druge velike opasnosti, nađe na okupu u što većem broju.

Prema najranije sačuvanom popisu iz 1541. osmansku posadu u račkoj utvrdi sačinjavali su: džemat mustafiza 31 (među njima bili su dizdar, ćehaja, imam i tri serbuljuka) i džemat martologa 50.[34] Kao sjedište nahije s utvrdom Rača je određena u popisima iz vremena Selima II (1566.-74) te dva puta za vrijeme Murata III. (1574.-95).[35] Rača je u statusu varoši i prema popisu iz 1568., a varoški se muslimani uz ostale djelatnosti dodatno bave i obradom zemlje.[36] Prema posljednjem sačuvanom osmanskom katastarskom popisu Srijema iz 1614. Rača se spominje kao utvrda i sjedište nahije.[37] E. Čelbija Rača po prvi puta Raču spominje kao središte kadiluka (u rangu kadiluka od sto pedeset akči) s pripadajućim službenicima: muftijom, predstavnikom šerifa, spahijskim ćehajom, janjičarskim serdarom, carinskim povjerenikom za harač, tržnim nadzornikom baždarom i dr.[38] Evlija je zapazio trokutastu zidanu (opekom) račku utvrdu. Već je tada bila dosta oštećena riječnim strujama Drine i Save. Da je Rača doista bila sjedište kadiluka potvrdio je 1667. službeni popis kadiluka srijemskog sandžaka.[39] Od nekadašnjih bedema utvrde preostala je samo jedna kula, pa je

32) Zirojević, "Upravna podela", 14.

33) Stjepan Pavičić, *Podrijetlo hrvatskih i srpskih naselja i govora u Slavoniji.* Djela JAZU 47. (Zagreb, 1953), 46. Kotar je obuhvaćao dvadesetak većih naselja s 150-200 tisuća jutara zemlje. Od istoka prema zapadu nizali su se kotari: zemunski, petrovaradinski, mitrovački i iriški u starom Srijemu, zatim morovićki, iločki, nimački i ivankovački koji su zauzimali vukovski dio srijemskog međurječja. Uvođenjem kotara Osmanlije su uništili staru upravnu podjelu po posjedima.

34) Zirojević, "Turska utvrđena mesta", 107.

35) Zirojević, "Upravna podela", 14 i 15.

36) Moačanin, *Slavonija i Srijem*, 66.

37) Zirojević, "Upravna podela", 15 i 16.

38) Čelebija, *Putopis*, 479.

39) Hazim Šabanović, "Upravna podjela jugoslovenskih zemalja pod turskom vladavinom do karlovačkog mira 1699." *Godišnjak istorijskog društva Bosne i Hercegovine* IV (Sarajevo, 1952), 188.

račko naselje u to vrijeme bilo bez dizdara i posade.[40] U drugoj polovici 17. st. Raču je posjetio i zabilježio najosnovnije topografske podatke o mjestu i francuski putopisac G. Quiclet.[41]

U naselju smještenom na samoj savskoj obali Osmanlije su podigli 11 mahala (dijelovi grada, koji imaju zajedničku džamiju) s 550 prizemnih i dvokatnih zgrada s pripadajućim vrtovima.[42] U mahalama je postojalo: pet džamija (1663, vjerojatno su ih podigli trgovci brodari),[43] dvije medrese (škole za hodže, imame i muderise), tri dječija mekteba (osnovne vjerske škole), dvije derviške tekije (crkve) i dva malena hana (svratišta);[44] oba na carinskoj skeli.[45] Naselje je s kraja na kraj bilo popođeno daskama, a sokaci obloženi drvenim gredama. Osim toga, u naselju se nalazilo i jedno malo javno kupatilo (hamam), tri drvena mosta, te oko sedamdeset dućana, ali bez bezistana (natkrivena tržnica s tekstilnom robom). U razdoblju osmanske vlasti račko stanovništvo bavilo se ponajviše trgovinom, ratarstvom i brodarenjem.

Račko stanovništvo, crkve, svećenici i vjernici

Tijekom rata za oslobođenje Slavonije od osmanske vlasti u Rači su službovali franjevci Bosne Srebrne (Lovro iz Tuzle 1687.-1695. i Nikola iz Olova 1695.) koje su Osmanlije prilikom jedne provale ubili 1695.[46] Nakon toga u Rači nije bilo svećenika do 1716. što povrđuje i najstarija kanonska vizitacija račanske župe, u kojoj se kaže da su katolici Rače spadali pod morovićku župu sve do 1716. Ipak, vojska koja se nalazila u račkoj utvrdi nije ostajala bez duhovne pomoći. Patnje i stradanja habsburških vojnika po tadašnjim bojišnicama, taborima i tvrđavama ublažavali su Isusovci ("taborski misionari - missionarius castrenssis"). Jedan od njih, otac Rudolf Bzensky na službi u Leslijevoj pukovniji koja je 1688/89. zimovala u Brodu i Zvorniku, svraćao je i u Raču na bogoslužje vojnicima tamošnje konjičke pukovnije.[47]

Katolike - vojnike u račkoj utvrdi pastorizirao je sve do 1716. morovićki župnik. U tijeku rata između Habsburške Monarhije i Osmanskog Carstva u Raču je 1716. pristigao veći broj vojnika Nijemaca i Čeha pa se ponovo ukazala potreba za osnivanjem samostalne župe. Odmah po dolasku u Raču, zapovjednik te vojske pukovnik Langlet zatražio je svećenika. Budući da morovićki župnik nije mogao udovoljiti potrebama, dušobrižničku službu vodio je do 1718. otac Andrija Natali sa svojim kapelanima iz Nijemaca.[48] Kasniji zapovjednik tvrđave, pukovnik de Ogonau uspio je 1718. osigurati u Rači stalnog svećenika. Marko Petar Caballini držao je bogoslužje vojsci sve do svoje smrti 1729.[49]

Nakon toga Rača je bila bez svećenika do 1736., kada je tamo došao Emerik Böhm i ostao do smrti 1738., a naslijedio ga je na kratko Jakob Werskirchner. Novi svećenik Stjepan

40) Čelebija, Putopis, 480.

41) Samardžić, *Beograd i Srbija*, 191.

42) Čelebi, *Putopis,* 480.

43) Moačanin, *Slavonija i Srijem*, 83.

44) Samardžić, *Beograd i Srbija*, 191-192. Zahvaljujući G. Quicletu koji je odsjedao u ovim hanovima saznali smo njihova imena: Hadži-Ahmedov i Hadži-Mustafin.

45) Čelebi, *Putopis*, 480.

46) Gašić, *Povijest župe,* 77; Horvat, *Srijem - naselja i stanovništvo*, 185-186.

47) Vanino, "Izvješće iz Zvornika", 118 i 120.

48) Kljajić, *Krajiške tvrđave-disertacija*, 148.

49) Gašić, *Povijest župe*, 77.

Saichinger počeo je 1739. voditi u Rači matice župe, od kojih je sačuvana samo matica vjenčanih, matica rođenih je manjkava, a umrlih izgubljena.[50] Saichinger je umro 1741. pa su nakon ovih njemačkih redovnika u Raču ponovo počeli dolaziti i domaći franjevci. Bogoslužje u tvrđavskoj crkvici (posvećenoj Velikoj Gospi) vršio je u četrdesetim i pedesetim godinama 18. stoljeća veći broj svećenika.[51] Jedan od njih S. Preys tužio se tijekom prvog boravka u Rači na pomanjkanje posla i dosadu te na nedostatak škole i filijala. U njegovo vrijeme od 1755., zbog dotrajalosti drvene crkve mise se održavalo u prostranoj kući račkog zapovjednika Franje Forgača. Prema jednom popisu u Rači se 1755. nalazilo 28 katolika (osam bračnih parova) iz obitelji: Janković (6), Kittler (4), Blašković (3), Miller (5), Ilić (4) i de Ogonau (7).[52]

Od šezdesetih do sredine sedamdesetih godina 18. stoljeća u Rači je ponovo službovalo više župnika - franjevaca (Čeha i Nijemaca).[53] Neki od njih su ostavili podatke o Rači u vrijeme njihova službovanja. Tako je Reck 1762. zabilježio u račkoj utvrdi 18 katolika (5 parova) i dvoje pravoslavaca, a u selu Rači zatekao je obrnutu situaciju samo pravoslavce te jednu katoličku obitelj s pet članova. Broj vojnika u Rači (bili su iz petrovaradinske pukovnije) stalno se mijenjao pa nije mogao odrediti točan broj katolika, odnosno pravoslavaca. J. a Praga zabilježio je 1769. u selu Rači 53 pravoslavne kuće, crkvu i paroha.

Najdulji svećenički staž u Rači ostvario je Eustahije Gottlieb (1774.-1788.), kojeg je prema maticama župe naslijedio posljednji rački župnik Stjepan Janičić (1788.-1792.).[54] Morovićki župnik napisao je u račke matice krštenih u kolovozu 1790. slijedeće: "A supra fato anno baptizati e praesidio Rasca sunt in Protocollum Morovicensis Ecclesiae inscripti", ali se u maticama vjenčanih 1792. još uvijek spominje Janičića u Rači.[55] Rača je do 1792. bila samostalna katolička župa.

50) Kljajić, *Krajiške tvrđave-disertacija*, 148.

51) Gašić, *Povijest župe*, 79-83. Nikola Babaić (1741.-1743.), Martin Wolff (1743.-1745.), Petar Bruner (1745.-1746.), Jakob Cigani (1746.), Stjepan Preys (1746.-1748.), Matija Jakobović (1748.-1753.) te po drugi puta Stjepan Preys (1753.-1757.).

52) Gašić, *Povijest župe*, 87. Po maticama u to vrijeme nalaze se i ova prezimena: Rath, Ilić, Vischbach, Kodella, Pittermann, Gottschalg, Stuk, Konjarević, Mawcel, Blašković, Praiz, Makovaczka, Pachard, Kravat, Javelar, Belfort, Pündur, Scourak i Sailer. Najdulje se zadržalo prezime Ilić (do 1800.).

53) Gašić, *Povijest župe*, 89-90. Norbert Reck (1757.-1763.), Mauricije Nebuda (1763.-1764.), Benedikt Slunski (1764.-1768.), Jacob a Praga (1768.-1771.), Alojz Reich ili "a Vienna" (1771.-1774.).

54) Kljajić, *Krajiške tvrđave-disertacija*, 218.

55) Gašić, *Povijest župe*, 61 i 92.

Tablica 1. Lista vjenčanih i rođenih u Rači tijekom 18. stoljeća.

godina	rođeni	vjenčani
1740.	—	3
1741.	—	—
1742.	9	3
1743.	3	—
1744.	4	—
1745.	3	—
1746.	3	1
1747.	4	—
1748.	3	—
1749.	3	—
1750.	3	2
1751.	5	—
1752.	—	—
1753.	5	—
1754.	1	1
1755.	1	1
1756.	2	2
1757.	2	1
1758.	2	1
1759.	—	—
1760.	—	2
1761.	—	—
1762.	1	1
1763.	3	—
1764.	2	2
1765.	—	—
1766.	1	—
1767.	—	—
1768.	1	1
1769.	1	—
1770.	1	1
1771.	—	—
1772.	2	2
1773.	1	—
1774.	1	—
1775.-1788.	—	—
1788.	4	—
1789.	13	10
1790.	5	—
1791.	—	—
1792.	—	2
Razdoblje od 52 godine	Ukupno 89 rođenih	Ukupno 37 vjenčanih parova

Izvor za tablicu: E. Gašić, Povijest župe i mjesta Morović. (Đakovo, 1936).

Na prvi pogled primjetan je mali broj krštenja i vjenčanja, iznimku čini 1789. zbog turskog rata i veće koncentracije ljudstva u tvrđavi. Tada su vjenčani u Rači vojnici "4ae Phalangis Karolinae cohortis", osim nje boravila je 3. falanga i "corporalis 3ae phalangis Centuriae Capitanei Haas" te "centuria de Klar i de Ostermann.[56]

Nakon završetka austrijsko-turskog rata i sklapanja mira u Svištovu 1791. Raču je 1792. napustio veći dio vojske sa župnikom, a o preostalima brinuo je morovićki župnik Vid Lukačević. Kanonske vizitacije morovićke župe ne spominju Raču kao bivšu župu, osim jedne iz 1811. koja bilježi postojanje kapelice u račkoj tvrđavi, ali se u njoj mise nisu održavale od 1792.[57] Budući da je vojska i dalje boravila u tvrđavi, bogoslužje se održavalo u jednoj prostoriji "Blockhausa" ili na otvorenom. U Rači su službovali Hrvati, Srbi te vojnici i časnici iz Austrije, Češke i Mađarske.

Kada se pojavljuju pravoslavni u području oko Rače? Popis župa morovićkog arhiđakonata 1332.-1334. ne spominje pravoslavne u ovome kraju, ali stotinjak godina kasnije 1450. spominje ih pečujski biskup oko Morovića, što se poklapa s seobom Srba koji pod vodstvom svojih despota prelaze u Srijem. U Srijemu su do tada uz ponešto Mađara živjeli ikavski Hrvati i ekavci Srbi. Osmanska osvajanja po Srijemu počela su 1521., a završila su 1536. zauzimanjem cijele srednje Slavonije. Tijekom prodora Osmanlija počeli su i migracijski pokreti iz Srbije i Bosne na prostor slavonskog međurječja (Save, Drave i Dunava). Glavni prijelazi preko Save nalazili su se u njenom donjem toku (na tzv. brodovima kod Rače, Kupinova, Mitrovice, Šapca i Zemuna). Petar Massarechi spominje pravoslavne (prije Crnojevića) kao većinsko stanovništvo samo u donjem Srijemu na prostoru (dužine oko 40 milja) od Mitrovice do Beograda, dok je srednji i gornji Srijem od Mitrovice do Vinkovaca (oko 40.000) bio naseljen većinskim katoličkim stanovništvom.[58] Ipak, i u tim vjerski relativno zgusnutim sredinama Srijema postojala su ponegdje sela gdje su živjeli izmješani katolici i pravoslavci. Takvo stanje južno od Morovića ostalo je, po prilici, sve do oslobođenja Slavonije od osmanske vlasti. Bartol Kašić u svome misionarskom pohodu po ovom dijelu Srijema (1613. i 1618.), spomenuo je katolike i katoličku crkvu na obali Save u okolici Rače.

U područje oko Rače pravoslavno se stanovništvo naseljava odmah poslije povlačenja muslimanskog stanovništva u Bosnu (1688.) te s patrijarhom Arsenijem Crnojevićem (poslije 1690.) i Arsenijem Jovanovićem (poslije 1737.).[59] To stanovništvo nije osnivalo nova sela i naselja, nego su ulazili u napuštena mjesta ili su se naseljavali pored starosjedilaca. Zbog toga je u većini srijemskih mjesta sačuvana stara doturska toponomastika. Pravoslavno je stanovništvo naselilo račku utvrdu i selo u podgrađu utvrde. Dio tih krajišnika i njihovih zapovjednika nakon Požarevačkog mira 1718. postao je uz vršenje vojne službe u bosanskom Posavlju i korisnikom tamošnjih zemljišnih i šumskih posjeda.[60]

---

56) Kljajić, *Krajiške tvrđave-disertacija*, 220.

57) Gašić, *Povijest župe*, 96 i 97. Kapelica nije imala oltar, nego ormar gdje se služila misa i čuvao crkveni pribor. Iako nije imao pretjerano posla u Rači, morovićki župnik je za tu skrb dobivao pristojnu subvenciju od 142 forinte. Godine 1811. u Rači je boravilo samo dva para katolika, dok je istovremeno u selu Rači u 60 kuća živjelo 483 pravoslavnih.

58) Gašić, *Povijest župe*, 366. i 188-190. Petar Massarechi, barski nadbiskup obavljao apostolsku vizitaciju Srijema 1623. i 1633.

59) Pavičić, "Podrijetlo hrvatskih i srpskih naselja.", 67. Dimitrije Ruvarac, *Srpska mitropolija Karlovačaka oko polovine XVIII veka* (Sremski Karlovci, 1902), 16.

60) Gustav Bodenstein, "Povijest naselja u Posavini god 1718.-1739." *Glasnik zemaljskog muzeja u B i H* XIX, XX, XXIV (Sarajevo, 1907. 1908. i 1912), 386-387. Imena njih dvadesetdvojice su: Vuk Reljić, Petar Reljić, Stoiša Juzbašić, Ivan Popović, Pavo Vukmirović, Nikola Damjanović, Stjepan Mišić, Petar

D. Ruvarac je ustvrdio da su srpski pisci često nekritički preuveličavali broj Srba prebjega. Ruvarac smatra da je 1690. s Crnojevićem u Srijem prešlo oko "37.000 srpskih obitelji dok je tamo 1732/3. živjelo već od ranije oko 30.000 (u 8.000 srpskih kuća s prosječno 3-4 člana.[61] Ruvarac opovrgava i tvrdnje većine srpskih pisaca, da su srpske porodice pri prijelazu s Crnojevićem bile mnogobrojne, te se broj od 37.000 spomenutih obitelji može uvećati na "oko po milijona duša, dakle, jedna je porodica je brojala prosečno 16-17 duša".[62]

Nakon oslobođenja od osmanske vlasti u područje Rače u prvom selidbenom valu pristizali su, uz prebjegle Srbijanace i pravoslavni Srbi - jekavci iz Bosne (iz područja Semberije i Majevice), kao i katolici Hrvati ikavci ili jekavci iz bosanske Posavine.[63] Manje su migracijske skupine pravoslavnih dolazile iz Like i Dalmacije. Godine 1740. selo Rača imalo je 40 kuća pravoslavaca, ali se njihov broj već 1756. smanjio na 30 kuća da bi poslije te godine počelo novo naseljavanje pravoslavnih Srba pa ih je 1766. bilo već 50 kuća, a 1791. 53 kuće s 477 žitelja.[64] Najstarije obitelji u selu Rači bili su Vučićevići, Vukojevići, Milovanovići, Mirkovići i Ostojići.[65]

Pravoslavnim stanovnicima sela Rače bogoslužje je održavano u drvenoj crkvi (do 1733. službovao je paroh Nikola Radosavljević).[66] Drvena neposvećena parohijalna crkva podignuta je 1765. na čast Uspenja presvete Bogorodice.[67] Izgleda da je ta crkva bila u prvom naselju po doseljenju Srba, jer je satnik Gavro Monasterilija naložio ljudima da naprave crkvu u "novoj varoši".

Uz selo, na novoj lokaciji 1765. počela je izgradnja i nove pravoslavne crkve. Ta crkva je 1881. zbog dotrajalosti srušena i izgrađena nova. Uslijed čestih poplava i nova je crkva bila često popravljana. Do 1765. račke pravoslavce opsluživali su monasi iz manastira Hopova, a te godine selo je dobilo prvog jereja Stojana Soskovića koji je počeo voditi matice pravoslavnih.[68] Potkraj 18. stoljeća pravoslavna parohija je materijalno oslabila (nisu bili u mogućnosti izdržavati paroha s obitelji) pa su u nju sve više dolazili jeromonasi. U jednom popisu pravoslavnih srijemske eparhije iz 1781. u Rači se još uvijek nalazio svećenik koji je vjerski opsluživao 63 pravoslavne kuće.[69] Prigodom popisa žiteljstva Habsburške Monarhije 1857. u Rači je popisano 95 kuća s 590 žitelja (od čega 580 pravoslavnih i samo 10 katolika) 1910. popisano 958 stanovnika (od kojih je 844 bilo pravoslavne, 110

Derčanović, Risto Čović, Vukić Hercegović, Staniša Poganović, Petko Dimitrica, Manić Rodić, Mali Maksim, Mileta Jandranin, Jovan Dobrić, Jurak Dugalić, stražmeštar Radosav, Ivan Pipera, Pejo Novak, satnik Monasterlija, vojvoda Rašković. Svi su oni službovali i posjedovali zemlju u naselju pod imenom Brodac.

61) Ruvarac, *Srpska mitropolija*, 16.

62) Ruvarac, *Srpska mitropolija*, 16.

63) Pavičić, "Podrijetlo hrvatskih i srpskih naselja", 75.

64) Horvat, *Srijem - naselja i stanovništvo*, 185-186.

65) Gašić, *Povijest župe*, 103.

66) Ruvarac, *Srpska mitropolija*, 48.

67) Petrović, *Istorija sremske eparhije*, 116. R. Horvat navodi podatak da je crkva podignuta 1733. kad je na službu došao arhiđakon Vićentije Stefanović.

Horvat, *Srijem - naselja i stanovništvo*, 185-186.

68) Gašić, *Povijest župe*, 103-104. Poslije njegažslužbovali su: Stevan Jovanović (1765.-1768), Aron Mijatović (1768.-1774.), Mihail Svilokos (1774.-1784.), Aleksa Radovanović (1784.-1787.), Grigorije Vrhovac (1787.-1801.), Stojan Svilokos (1801.-1807.), Josif Filipović (1807.-1842.), Gavro Radosavljević (1842.-1843.), Mojsej Molović (1843.-1850.), Stevan Damjanović (1850.-1873.), Jovan Apostolović (1873.-1895.).

69) Sreta Pecinjački, "Statistički podaci o naseljima sremske eparhije u 1781. godini." *Zbornik za istoriju Matice srpske* 5 (Novi Sad, 1972), 124.

rimokatoličke, 3 grkokatoličke i 1 luteranske vjere).[70] Potkraj 19. st. doselilo je u Raču i nekoliko katoličkih obitelji, iz Like Marjanovići, iz Dalmacije Kneževići, iz Mitrovice Čupići te iz Erdevika Repergeri, Zajci, Feldi i Halvaksi.[71]

Rača u vojnokrajiškom razdoblju

Rača je oslobođena 1691. nakon 162-godišnje osmanske vlasti. Tijekom trogodišnjeg ratovanja po istočnoj Hrvatskoj (Slavoniji i Srijemu) Raču je četiri puta naizmjence osvajala habsburška ili osmanska strana (listopad 1687., srpanj 1688., rujan/listopad 1690, listopad 1691.).[72]

Na novooslobođenom slavonsko-srijemskom području uspostavljena je mješovita vojno-komorska uprava koja se pod različitim oblicima zadržala sve do 1745. i konačnog odvajanja vojnog od civilnog teritorija. Ustrojem krajiških pukovnija na krajiškom i županija na civilnom području Slavonije i Srijema, došlo je do čvršćeg razgraničenja teritorija i jurisdikcija.

Proces stvaranja Vojne krajine u području oko Rače započeo je već nakon potpisivanja mirovnog ugovora između Habsburške Monarhije i Osmanskog Carstva u Srijemskim Karlovcima 1699. Rača, Morović i Tovarnik došli su prema odredbama toga mirovnog ugovora u posjed habsburške strane. Granična crta prema Osmanskom Carstvu povučena je od utoka Tise u Dunav kroz srijemsku ravnicu do utoka Bosuta u Savu.

Račka utvrda nalazila se sve do ustroja pukovnija sredinom 18. st. u sastavu brodske pukovnije. Zapovjednici račke utvrde bili su neposredno podređeni zapovjednicima brodske tvrđave Kybi, Petrašu i Trencku i njihovim nasljednicima.[73]

Tablica 2. Zapovjednici račke tvrđave u 18. stoljeću.

M. Petraš je zapovjedao tvrđavom u Brodu i Rači	Illes 1789.
Langlet 1716.	Janković 1790.-1791.
de Ogonau 1718.	Pogan 1792.-1793.
Schaffenberg 1725.	Delić 1794.-1795.
F. Forgač 1755.	Janković 1796.-1797.
Hoczy 1787.	Weraš 1798.-1800.
Pongraz 1788.	

Izvor za tablicu: E. Gašić, Povijest župe i mjesta Morović. (Đakovo, 1936), 97-98.

Nakon ustroja pukovnija račka utvrda prešla je u sastav petrovaradinske pukovnije. Granice te pukovnije nisu bile ustaljene već su se često mijenjale, kao i drugim pukovnijama.

70) Horvat, *Srijem - naselja i stanovništvo*, 185-186. Po nacionalnosti u Rači je zabilježeno 1910. 837 Srba, 79 Hrvata, 10 Njemaca, 7 Cigana, 6 Mađara i 2 Slovaka.

71) Gašić, *Povijest župe*, 101.

72) Kljajić, *Krajiške tvrđave-disertacija*, 106, 109, 110.

73) KAW HKR Reg. f. 724, br. 189 od 10. rujna 1713. i Reg. f. 727, br. 200 od 16. rujna 1713.

U Rači je već početkom 18. st. ustrojena carinska postaja tzv. tridesetnica (Dreissigstamta).[74] Sumnju u isplativost poslovanja tridesetnice iskazao je 1722. tadašnji glavni zapovjednik Slavonske Generalkomande general M. Petraš.[75] Zbog loše sigurnosne situacije Petraš je tridesetnici prognozirao slabu perspektivu. Domaće i osmanske trgovce ugrožavali su brojni pljačkaši po okolnim šumama. Osim toga, Petraš je strahovao da Osmanlije u trgovačke redove ne ubace i svoje uhode koji su se lako mogli skrivati po okolnim šumama.

Prihodi račke tridesetnice premašili su sva očekivanja i rasli su neprestano iz godine u godinu.[76] Uspješno poslovanje račke carinske postaje omogućile su dobre trgovačke veze, skele, splavovi i druga plovila kojima se vršio prijevoz robe i putnika preko Save. Iz Rače robu se transportiralo Savom prema Zemunu, odnosno Brodu, a kopnenim putem u Bosnu i Srbiju te Srijem, Slavoniju i druge dijelove Monarhije.[77]

U Rači su još početkom 18. st. habsburški vojni stratezi planirali izgraditi i novu tvrđavu.[78] Rača je trebala u sklopu habsburške Vojne krajine postati jedna od tri najvažnije slavonsko-posavske utvrde (tvrđava) na granici između dvije velesile (Habsburške Monarhije i Osmanskog Carstva). Iako je plan o gradnji modernije tvrđave ostvaren tek potkraj 18. stoljeća i stara je račka utvrda uspješno obavljala zadaću obrane graničnog područja. Bedeme stare račke utvrde i objekte u njoj održavalo se sve do 1780. kada je projektirana nova tvrđava.[79] Stara utvrda srušena je do temelja 1782., a izgradnja nove tvrđave započela je naredne 1783.

Prije dolaska graditeljskog osoblja (stratega, arhitekata, inženjera, zapovjednika, graditelja i dr.) trebalo je riješiti mnoštvo drugih problema. U razdoblju neposredne ratne opasnosti bilo je najvažnije obraniti i provizorno utvrditi granicu. Tek nakon vojno-političkog i diplomatskog rješenja bila je moguća izgradnja sigurnijeg i potrebama vremena primjerenijeg obrambenog sustava.

Osiguranje tzv. bosutskog kuta kod Rače bilo je strategijski jako važno tijekom čitavog 18. st. U prvoj fazi utvrđivanja u Rači se uglavnom ojačavalo bedeme i gradilo drvene zgrade nužne za smještaj posade, tovarnih životinja, streljiva, oružja i opskrbe: barutane, vojarne, oružane, stražarnice i dr.[80] Na najstarijem planu račke utvrde iz 1700., vide se obrisi trokutastih bedema nekadašnjeg osmanskog naselja s malim, tek neznatno istaknutim, bastionima iz podužih kurtina.[81] Na bastionima bilo je raspoređeno topništvo. S bastiona uz savsku obalu kontroliran je utok Drine i riječni tok Save, a s onih na bokovima i pozadi kontroliran je brisani prostor ispred utvrde.

---

74) Gavrilović, *Srem od kraja XVII veka,* 31. Za to su zaslužni komorski službenik Otto Christoph von Volckra, član Ratnog vijeća barun Schlichting i general G. von Starhemberg.

75) Gavrilović, *Srem od kraja XVII veka*, 78. Petraš je pretpostavljao da će prihod te tridesetnice iznositi jedva 100 for., odnosno trećinu plaće tridestničara A. F. Kolhundta, dotadašnjeg solarskog službenika na Savi.

76) Gavrilović, *Srem od kraja XVII veka*, 78. Godine 1725. prihodi su iznosili 318,37 for.; 1726. / 1.370,10 for.; 1727. / 1.641,93 for.; 1728. / 1.348,71 for.

77) Gavrilović, "Građa za istoriju trgovine", 91-92. Na temelju građe račke carinarnice koja se sačuvala u Gradskom muzeju u Vukovaru S. Gavrilović je sastavio prilog iz carinskih dnevnika o uvozu i izvozu proizvoda iz turske Bosne i Srbije u zemlje Habsburške Monarhije. Promet s Bosnom bio je intenzivniji nego sa Srbijom. Iz Bosne su se uvozile žitarice, voće (suhe šljive i orasi), ogrijev i drvo potrebno obrtnicima, koža, grah, med, pijavice itd. Iz Srbije su glavni predmet uvoza bile svinje i stoke općenito. Iz Habsburške Monarhije trgovci su izvozili pića (rakiju, vino, pivo), metalnu robu (bakreno posuđe i rakijske kazane), užad, oružje te raznu robu široke potrošnje (duhan, staklo, obuću, odjeću itd.).

78) KAW "Alte Feldakten-Türkenkriege" 1, 1714.

79) KAW KS Inland C VII Rača Nr. 19.

80) KAW HKR Exp. f. 1082 od kolovoza 1723.

81) KAW KS Inland C VII Rača Nr. 7. Iz 1700.

Plan račke utvrde iz 1718. donosi već znatne promjene u odnosu na plan iz 1700.[82] Utvrda je, u međuvremenu, pregrađena na dva dijela: na trokutasti (stari rački šanac) i četvrtasti (vanjski) dio. Za razliku od bedema trokutaste utvrde (s tri bastiona) koji su bili potpuno oblikovani, četvrtasta utvrda bila je još nezaštićena sa savske strane. Radovi na tom dijelu bedema (kurtina) bili su u tijeku, postavljen je tek bedem središnjeg bastiona. U račkoj utvrdi izgrađeni su svi objekti potrebni za život i razne potrebe posade. Većina tih vojnih zgrada, raspoređenih po unutrašnjosti utvrde, bila je izgrađena od drveta.

S desne strane utvrde nalazilo se selo Rača (podgrađe-varoš) formirano od 85 nepravilno razbacanih drvenih krajiških kuća. U središtu toga naselja nalazila se, već spomenuta, drvena pravoslavna crkva. Iza naselja, odnosno preko grabišta na ovome planu bilo je ucrtano poljoprivredno zemljište (livade, oranice, pašnjaci i dr.). Na suprotnoj bosanskoj i srpskoj obali Save nalazili su se reduti i čardaci. Kroz tvrđavu prolazio je put koji je vodio dalje u selo.

Zemljopisna karta iz dvadesetih godina 18. st. ima u dodatku na rubovima karte veći broj planova utvrda Slavonije i Srijema (Brod, Rača, Gradiška, Petrovaradin i Osijek) te Bosne, Srbije, Bugarske i Rumunjske.[83] Ova topografsko-geografska karta Bosne i Srbije nije toliko interesantna u kartografskom smislu koliko u urbanističkom zbog brojnih tlocrta utvrđenih naselja. Rača je prikazana kao bastionirana zvjezdolika utvrda koja ispunjava sav prostor u zavoju rijeke Save, a ima i šance s obje strane Drine te podalje na desnoj obali Save. Naselje u glavnoj utvrdi označeno je samo shematski s pravilnom ortogonalnom (pravokutnom) shemom ulica i blokova. U neposrednoj blizini utvrde vide se pravilno parcelirana zemljišta (njive, livade, oranice i vrtovi).

Uz dopuštenje Eugena Savojskog na račkoj je utvrdi u dvadesetim godinama 18. st. radio i Nikola Doxat de Demoret - glavni habsburški stručnjak za fortifikacije na jugoistoku Europe. U studenom 1725. Dvorsko ratno vijeće je upozorilo zapovjednika Slavonije generala Josefa Oduyera da ništa ne započinje u Rači dok oni ne odobre plan Doxat-Heiss.[84] Pukovnik inž. Doxat obavljao je i 1728. inspekcijski nadzor radova na brodskoj i račkoj tvrđavi. Zapovjednik Rače u razdoblju Oduyerova zapovijedanja Slavonskim generalatom bio je grof Schaffenberg.[85] Na temelju njegovih i obavijesti drugih posavskih zapovjednika general Oduyer je upozorio 1726. Dvorsko ratno vijeće na veliku epidemiju kuge u Osmanskom Carstvu te je preporučio uređenje karantenskih zgrada u Brodu, Gradiški i Rači. One su izgrađene još tijekom te godine, pa je naredne 1727. Oduyer već poslao izvješća o stanju karantena u Brodu i Rači te osobama koje su u njima bile zatvorene.

---

82) KAW KS Inland C VII Rača Nr. 8. Iz 1718. U legendi plana iz 1718. spomenuti su poimence slijedeći objekti: zapovjednikova kuća (pod 3), katolička crkvica (4), nova zapovjednikova kuća (7), barutane (6), vojarne (9), nedovršene vojarne za vojsku i časnike (8) i proviant s tri krušne peći (5). Za potrebe posade na Savi su mljela brašno tri mlina žličara (13), a ispred same utvrde nalazilo se pristanište za čajke i čamce (17). Nasipanjem zemlje s kopnene strane močvarnoj vodi je prepriječen prodor u tvrđavu. Oko močvare iskopano je grabište u koje se slijevao višak močvarnih voda (14). Voda se u to grabište mogla, po potrebi, upuštati i ispuštati.

83) HDA A-II-24; Nikola Dobrović, *Urbanizam kroz vekove* I (Beograd, 1950), U drugom dijelu knjige nalaze se planovi, fotografije, slike te njihovi opisi, ali nema paginacije. Na jednoj strani u tom odjeljku nalazi se spomenuta karta koju autor pripisuje J. Oetingeru; Mirko Marković, *Decriptio Croatiae.* (Zagreb, 1993), 243. Marković kartu pripisuje nekom od Homannovih nasljednika.

84) KAW HKR Reg. f. 1188 od 22 prosinca 1725.

85) Gašić, *Povijest župe*, 211.

Usprkos stalnim radovima na slavonskim tvrđavama, general Seckendorf je nakon inspekcijskog pregleda utvrdio da su one bile u lošem obrambenom stanju. Po njemu, u Brodu nije bilo dovoljno zaliha oružja, streljiva i hrane dok je Rača bila gotovo neupotrebljiva za obranu.[86] Zbog toga su u Brod i Raču poslani obrtnici iz Temišvara, a sav raspoloživi novac u slavonskim građevnim blagajnama ulagao se u utvrđivanje Rače gdje se samo najnužnije objekte radilo opekom, a sve ostalo palisadama i zaštitnim iskopima.

Prije početka habsburško-osmanskog rata 1737. tadašnji privremeni zapovjednik Slavonije general Ascanio de Guadagni posvuda traži inženjere za utvrđivanje fortifikacija u Rači, Brodu, i Gradiški. U Brodu je već radio inž. Gadea, u Gradiški inž. Lezzeni, a u Rači njegov sin Lezzeni - mlađi. Na utvrđivanju Rače od sredine kolovoza 1737. trebalo je dnevno raditi oko 500 seljaka i krajišnika (iz Iloka 278, Zemuna i Mitrovice 81 te Karlovaca 60).[87]

Račka je trokutasta utvrda na planu iz 1738. razdvojena s četvrtastom utvrdom još jednim bedemom.[88] Bedemski pojas tvrđave s deset manjih bastiona bio je uglavnom izgrađen. Dva bastiona trokutaste utvrde koji su bili nasuprot dvaju bastiona četerokutne nisu imali obilježja. Pod slovom "Z" na legendi plana oko utvrde je ucrtana trasa budućeg grabišta. Dio kurtine na savskoj obali urušila je poplava. Zapovjednikova kuća "A" (smještena u trokutastoj utvrdi) koja je na prethodnom planu bila u izgradnji nakon dvadeset godina već je dotrajala, kao i nekoliko drugih objekata: oružana "X" i glavna stražarnica "F". Na desnom krilu četvrtaste utvrde, u međuvremenu, bio je izgrađen i jedan kavalir "K". Od novoizgrađenih objekata navedeni su u legendi plana: vojarna "B", barutana "G", bunar "H" i kuhinja "T". Katolička crkvica "O" ranije smještena u neposrednoj blizini savske obale prebačena je, u međuvremenu, na lijevo krilo utvrde. Ostale građevine u utvrdi bile su uglavnom skladišno-sklonišnog karaktera. Na ovom planu nije ucrtano selo Rača.

Plan račke utvrde iz 1754. sadrži opširnu legendu u kojoj su navedeni svi dijelovi i objekti fortifikacije.[89] Prema ovom planu izmijenjen je tok rijeke Drine. Njezin utok u Savu (na bosanskoj strani) pomaknut je malo istočnije od Rače pa nije bio više pod kontrolom topništva s utvrde. Osim toga je i trokutasta utvrda "A" (stari šanac) bila u vrlo zapuštenom stanju.[90] Ponajviše oštećenja prouzročile su poplave Save. U vanjskoj račkoj utvrdi "B" uz već poznate objekte, pojavljuje se i nekoliko novih: garnizonska bolnica, barutana i kapelanov stan. Pješačka i husarska vojarna bile su prizemnice. U tom dijelu utvrde nalazio se bunar, pekara, spremište hrane te pekarski i časnički stanovi. Uz kavalir i već trošnu drvenu katoličku crkvicu te skladišno-sklonišne prostore nije bilo nekih pažnje vrijednih zgrada.

Nakon jednog vojno-inspekcijskog posjeta budućeg cara Josipa II. Rači zaključeno je da stara račka utvrda ne zadovoljavala propisane vojne standarde pa je predložena za rušenje. Do gradnje nove tvrđave došlo je tek početkom osamdesetih godina 18. stoljeća, a stara se održala u funkciji sve do 1782.[91] Bedemi i ostale građevine srušeni su, a građa je

86) KAW HKR Exp. f. 100 i f. 147 od siječnja 1736.

87) Gavrilović, *Srem od kraja XVII veka*, 210-211.

88) KAW KS Inland C VII Rača Nr. 9. Iz 1738.

89) KAW KS Inland C VII Rača Nr. 10. Iz 1754.

90) KAW KS Inland C VII Rača Nr. 10. Iz 1754. U tom dijelu utvrde nalazilo se nekoliko objekata: zapovjednikov stan (XI) i njegova kuhinja (XV), dvije male, očuvane barutane (XII-XIII), bunar (XIV) i toranj sa satom (XVIII). U sredini bedema starog šanca, nalazila su se vrata-prolaz u vanjsku tvrđavu. Njihov bedem je u međuvremenu srušen.

91) Engel, "Opis Kraljevine Slavonije", 350.

prodana na dražbi. Car Josip II. pohodio je 1784. gradilište račke tvrđave o čemu svjedoči jedna bilješka u spomenici račke župe.[92]

Nova tvrđava trebala je uspješnije kontrolirati novi utok Drine (u Savu) te uzvodnu i nizvodnu plovidbu Savom.[93] Plovidba Savom bila je u 19. stoljeću najopasnija upravo na sutoku ovih dviju rijeka kod Rače. Na toj plovidbenoj dionici poginulo je u prvoj polovici 19. stoljeća 899. putnika i brodara.[94]

Na rječnom otoku (adi) oko kojeg je Sava pravila oštar zavoj u neposrednoj blizini stare planirana je i nova račka fortifikacija. Po projektu iz 1780. račka tvrđava je zamišljena kao osmerozvjezdasti šanac sa ozidanim križnim "Blockhausom" u sredini. Tvrđava je bila okružena glasijom i grabištem. U mirno vrijeme imala je posadu od oko 50 vojnika, dok je u slučaju opsade 8 dugih galerija "Blockhausa" moglo primiti gotovo 600 ljudi.[95] Obrambeno logistički objekt račke tvrđave "Blockhaus" imao je istu funkciju kao i brodski kavalir. On je predstavljao glavni skladišno-sklonišno-stambeni prostor tvrđave.[96] To se najzornije očituje na planu iz 1875.[97] U lijevom, vodoravnom krilu "Blockhausa" u samom vrhu bili su smješteni bolnički prostori, a u donjem okomitom krilu stanovi bolničkog osoblja. U ostalim prostorijama bile su spavaonice za posadu, pekara, kuhinje, blagovaonice, stanovi časnika, tamničara, spremišta, zatvor, kapela i dr. Raspored korištenja prostorija u "Blockhausu" nije bio čvrsto zadan i ustaljen nego se mijenjao po potrebi.

U matici krštenih morovićke župe sačuvan je popis račkih zapovjednika od izgradnje nove tvrđave 1785 do 1865. iz kojeg je vidljivo da su najzastupljenija hrvatska i srpska prezimena, uz tek nekoliko njemačkih i čeških.[98]

Tablica 3. Zapovjednici račke tvrđave u 19. stoljeću.

Besold 1800.-1802.	Đ. Barišić 1841.-1842 (umro u Rači)
Ilić 1803.-1805.	F. Scheuher 1842.-1848.
Opšić 1806.-1811.	S. Perošević 1848.-1850.
Vojvodić 1812.	F. Wolfran 1850.-1856.
Veselić 1813.-1814.	Petrović 1856.
Kataranić 1815.-1816.	Hugjecz
Pokorny 1817.	Trumić
Brodanović 1818.-1836.	Schwagel
Jagrović 1839 (umro u Rači)	Radovanović

Izvor za tablicu: E. Gašić, Povijest župe i mjesta Morović. (Đakovo, 1936), 97-98.

Sve dok je postojala opasnost od napada Osmanlija iz Bosne postojalo je i opravdanje za održavanje račke fortifikacije. Već od sredine 19. stoljeća habsburške pogranične tvrđave

92) Gašić, *Povijest župe,* 91. "Fort Racsa, welches früherer Zeit bloss aus der Sternschanze und einem darin befindlichen Wachthause bestand, und anno 1784. von Sr. Majestät dem Kaiser Joseph pörsenlich besichtigt wurde, ist auf allerhöchsten Befehl vom Jahre 1785. bis zur Hälfte des Jahres 1787., so wie es dermahlen steht, dem Fluss Drina wegen festgebaut".

93) KAW KS Inland C VII Rača Nr. 2. Plan iz 1806./07.

94) Vjekoslav Klaić, *Prirodni zemljopis Hrvatske* (Zagreb, 1878), 252.

95) KAW KS Inland C VII Rača Nr. 1. Plan iz 1787.

96) KAW KS Inland C VII Rača Nr. 11. Plan iz 1790./91.

97) KAW KS Inland C VII Rača Nr. 17.

98) Gašić, *Povijest župe*, 97-98.

gube svoju strategijsku ulogu, pa je i održavanje račke tvrđave postalo s vremenom upitno. Zahvaljujući brzom razvoju razornih topničkih oružja (tzv. lučne vatre) koja su potpuno poništila obrambene sposobnosti takvih fortifikacija sve tvrđave tipa račke (i njoj slične) izgubile su "bitku" jer ih se moglo dosegnuti i uništiti iz velike udaljenosti. Održavanje takvih tvrđava i strategijski oslonac na njih predstavljao je u tom slučaju uzaludan posao.

Vojnim krugovima Habsburške Monarhije pogranične tvrđave s osmanskom Bosnom postale su vremenom težak financijski teret. Ministarstvo rata je početkom šezdesetih godina 19. stoljeća jednu za drugom napuštalo rušeći pritom obrambene bedeme. Građevni materijal (opeka, drvena građa, kamen, inventar), trofejno oružje i sve ostalo prodavalo se na javnim dražbama (primjer Broda, Petrovaradina, Osijeka). U Rači je nakon rušenja obrambenih bedema izvršena prenamjena funkcije objekta "blockhaus" u zatvor.

Još ranije za tu svrhu korišteni su i dijelovi tvrđavskih objekata gradiške, brodske i petrovaradinske tvrđave.[99] Korištenje fortifikacija za zatvore uobičajena je praksa kako po vojnokrajiškim, tako i po tvrđavama diljem Europe.[100] U Rači je to učinjeno tijekom 1872.[101] Rački zatvor imao je kapacitet za oko 300 zatočenika, ali nikad nije bilo više od 200.[102]

Godine 1878. u rački zatvor bilo je smješteno 180 osoba na izdržavanju raznih kazni, a nadziralo ih je 20 čuvara, s upraviteljem i nadzornikom tamnice. Zatvorski arhiv nije sačuvan, ali su neki podaci zabilježeni u morovićkoj matici umrlih.[103] Zatočenici su bili iz raznih dijelova Habsburške Monarhije, ali su većinu činili oni iz okolice Broda i Požege. U račkom zatvoru bilo je kao i u drugim zatvorima više kaznenih odjela sa strožim ili blažim režimom, ali je svima u Rači bilo loše zbog čestih poplava i teških uvjeta života. Poslije 1880. u maticama nema više spomena o zatočenicima. Te je godine rački zatvor prestao sa radom i premješten u Lepoglavu. Popis inventara račke vojne, odnosno, kasnije zatvorske kapelice nalazi se u morovićkom župnom arhivu, a inventar je najvjerojatnije preseljen skupa sa zatvorom u Lepoglavu.

Zgrada "Blockhausa" prodana je na javnoj dražbi Kajmaru - poduzetniku iz Osijeka. Novi vlasnik uredio je u tim prostorima pivovaru koja nije dugo poslovala. Budući da se pivarski posao nije isplatio, vlasnik se odlučio na rušenje zgrade. Materijal s tih objekata rasprodao je na dražbi. Posljednji ostaci račke tvrđave razneseni su 1919. Na utoku Drine u Savu nema više tragova da je nekoć tu stajala po čitavoj Habsburškoj Monarhiji poznata "Fort-Rasca".[104]

---

99) Milovan Zoričić, *Financijalno gospodarstvo hrv.-slav. Krajine*. God. 1872.-1876 (Zagreb, 1879), 80-81. Početkom 1872. nalazilo se 580 zatočenika iz Hrv.-slav. krajine u pukovnijskim i gradskim zatvorima u Staroj Gradiški, Brodu, Petrovaradinu, Cetinu i Aradu.

100) Erich Wolsing, "Die Festung als Gefängnis". *Forschen, erhalten, pflegen, nutzen. Deutsche Geselschaft für Festungsforschung* 10 (Wesel, 1991), 243-252. Kao njemački primjer autor navodi tvrđavu Wesel u jugozapadnoj Njemačkoj.

101) Zoričić, *Financijalno gospodarstvo hrv.-slav. Krajine*, 80-81.

102) Kljajić, *Krajiške tvrđave-disertacija*, 277.

103) Gašić, *Povijest župe*, 98. Godine 1873. umro je jedan, 1875 dvojica zatočenika, 1876. devetorica, 1878. petnaestorica. Morovićki župnik koji je obavljao duhovnu službu u račkom zatvoru, navodi i broj onih koji su se o Uskrsu ispovjedili 1876.-1877. bilo ih je oko 70, ostali su bili drugih vjeroispovjesti.

104) Gašić, *Povijest župe*, 100.

Zaključak

Nakon analize triju društveno-političkih, odnosno civilizacijskih i graditeljskih epoha (srednjovjekovne, osmanske i habsburške vojnokrajiške) koje su svaka na svoj specifičan način obilježile prošlost račkog naselja/tvrđave te opisa političkih, društvenih, crkvenih, vjerskih gospodarskih, demografskih i društvenih prilike od srednjeg vijeka do kraja 19. stoljeća potvrdila se postavka s početka rada da je riječ o razvojnom diskontinuitetu.

Koristeći prednosti zemljopisnog položaja stanovnici Rače pretvorili su malo ribarsko i ratarsko naselje u važno lučko i trgovačko središte, odnosno gospodarski visoko vrijedan kraj. Samostan, samostanska crkva te utvrda dokaz su uspješnog razvoja i mogućnosti stanovništva Rače i njezinih feudalnih gospodara s dovoljno podložnika, naselja, sela, crkvi, župa, puteva, zemlje, šume, pašnjaka, rijeka, potoka, mlinova i ribnjaka.

Razvoj naselja nasilno je prekinut nakon osmanskog osvajanja 1529. i nastavljen u duhu islamske civilizacije. Prihvaćanje islama kao državne ideologije omogućilo je domaćem stanovništvu preživljavanje i osiguranje egzistencije, ali je stvorilo i pretpostavku za velike demografske promjene u nadolazećem razdoblju. Na temelju podataka iz razdoblja osmanske vlasti vidi se da je Rača i u državnim okvirima Osmanskog Carstva zadržala svoju strategijsku, prometnu i gospodarsku važnost. U ovom dijelu Srijema Rača je postala najvažnija trgovačka spona istočne Hrvatske sa Bosnom i Srbijom.

Nakon oslobođenja od osmanske vlasti uništena su sva islamska graditeljska obilježja, a Rača je preprojektirana u važno vojno-strategijsko (utvrđeno) naselje. Budući da je područje oko Rače u znatnoj mjeri opustošeno tijekom habsburško-osmanskih ratova krajem 17. i tijekom 18. st. vojne vlasti Habsburške Monarhije poticale su i pomagale preseljenja novog stanovništva iz Srbije i Bosne, ali i iz Hrvatske te ostalih habsburških zemalja kako bi vojno, gospodarski i demografski osnažili ovaj dio istočne Hrvatske. Kao svuda po Vojnoj krajini tako su i u Rači to činili samo do određene mjere, svjesno održavajući "mit" o velikoj vojnostrategijskoj važnosti tvrđave na račun urbanog i gospodarskog razvoja naselja i njegova okruženja. Nakon izgradnje nove račke tvrđave vojni interesi su odnijeli prevagu nad civilnim potrebama pa su civili iseljeni u obližnje selo Raču i drugdje, a tvrđava je ostala na raspolaganju samo vojsci. To je bio početak kraja račkog naselja. Sav arhitektonski i graditeljski napor pretvaranja Rače u modernu fortifikaciju poništio je razvoj topničkog oružja. Već krajem 19. st. zbog visokih troškova održavanja srušeni su bedemi i objekti fortifikacije u Rači, čime je nestalo i zadnjih tragova, diljem Monarhije, poznate "Fort Rasce". Trag toga nestalog utvrđenog naselja/tvrđave zadržao se jedino u nazivu dislociranog podgrađa sela Srijemska Rača.

Summary

Rača (Syrmian)
The Historical Development and Architectural Heritage from the 13th to the 20th Century

Josip Kljajić

The earliest historical data about Rača – an Eastern Slavonian settlement on the Sava River – were recorded in the second half of the 13th century. Because of its good strategic and communications position, Rača developed in the Middle Ages into an important centre for land and river trade in the eastern part of the Slavonian Sava region. The medieval settlement was fortified and located on an eminence (some little distance from the banks) right above the confluence of the Sava and its tributary the Drina.

After taking Rača in 1529, the Ottomans undertook major building operations, in the spirit of Islamic culture, which to a very great extent modified the structure of the settlement of Rača as it had been to that date. A few years after that, according to the Ottoman cadastral census of 1546, in the Turkish categorisation of settled places (village-town-fort), Rača was classified in all three groups. The population of the place, mainly indigenous people who had converted to Islam, mainly dealt during the Turkish time with trade, arable farming and shipping.

After the eventual liberation of Rača from Ottoman rule, in 1691, the Hapsburg army knocked down any signs of Islamic culture and turned the place into a military fortress. During the 18th century there were major demographic changes in Rača and the surrounding areas. Coming to join the indigenous Croats, there were influxes of Serbs, Hungarians, Germans, Czechs and others.

In one of the plans of the 1720s, Rača is shown as a star-shaped fortress with bastions that filled up the whole of the space within a bend of the Sava River. The fortress was adapted to military needs, and within it only the most essential buildings were erected, mainly of wood, for the quartering of the garrison, for military equipment, arms and materiel. The settlement inside the fortress was marked only in outline, with a regular orthogonal scheme for the streets and blocks. In the immediate vicinity of the fort regularly distributed land holdings can be seen, for meadows, tillage, ploughland and gardens.

With the permission of Prince Eugene of Savoy, Nikola Doxat de Demoret worked in Rača; he was the best known Hapsburgan fortification expert and was charged with the defensive works for all the Hapsburg forts guarding the Ottoman border – Belgrade, Temisvar, Osijek, Brod, Petrovaradin, Orsova and Gradiška. The military authorities allowed civilians to be in the fortress all the way up to 1780, after which Rača was redsigned; then, after 1783, there was no longer any room for civilians in the fort, the way it was newly built. They were shifted to the nearby village of Rača and to other places. The Josephine fort of Rača was given its shape by an octagonal moat, and it was dominated by the cruciform masonry built blockhouse in the centre – constituting the chief shelter, storage depot and quarters in the whole of the fortification.

As long as there was a danger from the Bosnian Ottomans, there was justification for the maintenance of the Rača fortifications. In the mid-19th century, however, Hapsburg fortresses looking onto the Ottoman frontier lost their military and strategic importance. The ramparts in Rača were pulled down in 1872, and the blockhouse was first of all turned into a military detention centre, and after that into a brewery. The last remains of Fort Rasca were demolished in 1919.

HISTORIJSKI ZBORNIK

GODINA LIV
ZAGREB 2001.

UDK 93/99
ISSN 0351-2193
Historijski zbornik, god. LIV, str.1-250, Zagreb 2001.

Izdavač
Društvo za hrvatsku povjesnicu

Redakcijski odbor
Slaven Bertoša
Mirjana Gross
Ivan Kampuš
Franko Mirošević
Ivica Prlender
Tomislav Raukar
Petar Strčić
Josip Vrandečić

Glavni i odgovorni urednik
Ivica Prlender

Članci i rasprave iz časopisa Historijski zbornik su referirani u publikacijama:
ABC Clio
Historical Abstracts
America: History and Life

Adresa uredništva
Društvo za hrvatsku povjesnicu, Odsjek za povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 10000 Zagreb, I. Lučića 3, Hrvatska

Časopis izlazi jednom godišnje

Izdanje časopisa sufinancira Ministarstvo znanosti Republike Hrvatske

Tisak:
Horetzky